

Ο Κριτικός Γραμματισμός στη σχολική πράξη

Πανελλήνιο Συνέδριο
Δράμα: 1-3 Νοεμβρίου 2013

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

FREDERICK UNIVERSITY

ΔΗΜΟΣ
ΔΡΑΜΑΣ

1913 - 2013

100 ΧΡΟΝΙΑ
ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΔΡΑΜΑ

Το Συνέδριο τελεί υπό την αιγίδα και την οικονομική στήριξη του **Δήμου Δράμας** (Δημοτική Επιχείρηση Κοινωνικής Πολιτιστικής και Τουριστικής Ανάπτυξης) και διοργανώνεται από το **Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών** του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας (Φλώρινα) (Εργαστήριο Γλώσσας και Προγραμμάτων Γλωσσικής Διδασκαλίας), το **Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης**, του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, και το **Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Frederick** της Κύπρου σε συνεργασία με τους τοπικούς εκπαιδευτικούς-επιστημονικούς φορείς (ΕΛΜΕ και Σύλλογο Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης)

Επιστημονική - Οργανωτική επιτροπή

- Έλενα Γρίβα, επίκ. καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
- Δημήτριος Κουτσογιάννης, αν. καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας Α.Π.Θ.
- Κωνσταντίνος Ντίνας, καθηγητής, ΠΤΝ, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
- Αναστασία Στάμου, επίκ. καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
- Άννα Χατζηπαναγιωτίδη, επίκ. καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Frederick, Κύπρος
- Σωφρόνιος Χατζησαββίδης, καθηγητής, ΤΕΠΑΕ, Α.Π.Θ.

Πλήρης βιβλιογραφική αναφορά άρθρου:

Γρίβα, Ε., Κουτσογιάννης, Δ., Ντίνας, Κ., Στάμου, Α., Χατζηπαναγιωτίδη, Α. & Χατζησαββίδης, Σ. (επιμ.). 2014. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «Ο Κριτικός Γραμματισμός στη σχολική πράξη», <http://www.nured.uowm.gr/drama/PRAKTIKA.html>, ημερομηνία πρόσβασης: ηη/μμ/εε

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 1 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013

17:00-18:00	Εγγραφή Συνέδρων		
	ΑΙΘΟΥΣΑ Ι	ΑΙΘΟΥΣΑ Β	ΑΙΘΟΥΣΑ Γ
	Κριτικός γραμματισμός και γλωσσική διδασκαλία Προεδρείο: Κ. Ντίνας - Α. Ξανθόπουλος	Κριτικός γραμματισμός στα ΜΜΕ Προεδρείο: Σ. Παπαδοπούλου - Ν. Τσιτσανούδη	Κριτικός γραμματισμός και εκπαίδευση Προεδρείο: Τρ. Κωτόπουλος - Ο. Μούσιου
18:00-18:30	Α. Νικολαΐδης Η αξιοποίηση της προφορικότητας των γραπτών μαθητικών κειμένων στο πλαίσιο κατάκτησης του κριτικού γραμματισμού: μια διδακτική παρέμβαση	Σ. Παπαδοπούλου, Ν. Τσιτσανούδη-Μαλλίδη, Α. Χατζημανώλη Ευρηματικές ιστορίες με παραμυθιακή γλώσσα στην υπηρεσία του γραμματισμού των ΜΜΕ – Μελέτη περίπτωσης	Τρ. Κωτόπουλος, Μ. Ζωγράφου, Α. Βακάλη Δημιουργικός λόγος στην προσχολική ηλικία
18:30-19:00	Α. Ξανθόπουλος & Κ. Ντίνας «Δείγματα γραφής»: Από τον «γραπτό λόγο» του «ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ της ελληνικής γλώσσας για το Δημοτικό σχολείο» στον «γραπτό λόγο» του «Προγράμματος σπουδών για τη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας και της λογοτεχνίας στο Δημοτικό σχολείο»	Α. Δούκα, Α. Αρχάκης, Α. Φτερνιάτη Κριτική αποτίμηση του ειδησεογραφικού λόγου ως αντικείμενου διδασκαλίας στο Λύκειο	Ν. Παπαμαθαίου Από τον Γραμματισμό του Paulo Freire στον Κριτικό Γραμματισμό και το μοντέλο των κριτικής ανάλυσης των τεσσάρων πηγών των Freebody & Luke
19:00-19:30	Ε. Χλαπουτάκη & Κ. Ντίνας Παιδαγωγικές πρακτικές κριτικού γραμματισμού σε εφήβους μαθητές	Κ. Αμαραντίδου, Ο. Μούσιου-Μυλωνά, Κ. Ντίνας Οι διαφημίσεις στη ζωή μας: Ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα κριτικού γραμματισμού	Α. Καππάτου Κριτικός γραμματισμός και υβριδικό κείμενο
19:30-20:00	Σ. Σαμαρά Πτυχές κριτικού γραμματισμού σε εκπαιδευτικά σενάρια	Χ. Αρχοντή Γραμματισμός στα ΜΜΕ και ανάπτυξη της κριτικής σκέψης του μαθητή	Κ. Ντίνας, Κ. Βαΐρινο, Ο. Μούσιου-Μυλωνά, Α. Πολατίδου Επιμορφωτικό Πρόγραμμα επαγγελματικής ενδυνάμωσης εκπαιδευτικών για τον «Κριτικό Γραμματισμό»

ΣΑΒΒΑΤΟ 2 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013 (πρωινή συνεδρία Ι)

	ΑΙΘΟΥΣΑ Ι	ΑΙΘΟΥΣΑ ΙΙ
	<p>Στρογγυλή τράπεζα: Ο κριτικός γραμματισμός στο Νηπιαγωγείο Προεδρείο: Μ. Μλεκάνης - Αικ. Σαραφίδου Συντονίστρια: Ε. Γώτη</p>	<p>Εφαρμογές κριτικού γραμματισμού στη διδασκαλία γλωσσικών μαθημάτων Προεδρείο: Μ. Φουντοπούλου - Ε. Ιωαννίδου</p>
9:30-10:00	<p>Υπεύθυνοι σχεδιασμού: Ε. Γώτη & Κ. Ντίνας</p>	<p>Ν. Αλέφαντος Η διερεύνηση του βαθμού εφαρμογής των αρχών του κριτικού γραμματισμού στη διδακτική πράξη στο μάθημα της νεοελληνικής γλώσσας του Λυκείου</p>
10:00-10:30	<p>Ομιλήτριες: Δάμτσιου Πόπη: Το κείμενο και το πλαίσιο επικοινωνίας Κοκοζίδου Κατερίνα: Το κείμενο ως γλωσσική και νοηματική δομή</p>	<p>Κ. Μαυρή Κριτικός γραμματισμός στην πρώτη τάξη του Δημοτικού Σχολείου</p>
10:30-11:00	<p>Απιδοπούλου Σοφία: Το κείμενο και ως κοινωνική πρακτική Χολέβα Όλγα: Το κείμενο ως αντικείμενο αξιολόγησης</p>	<p>Ζ. Κουσκουρίδα Προτάσεις για την καλλιέργεια του κριτικού γραμματισμού στο μάθημα της Γλώσσας στην ΣΤ΄ Δημοτικού</p>
11:00-11:30	<p>Συμμετέχουσες στο σχέδιο εργασίας: Απιδοπούλου Σοφία, Γκουβεντάρη Πόπη, Γούρκου Χριστίνα, Δάμτσιου Πόπη, Ζιαμπούλη Κατερίνα, Κακάνη Ευαγγελία, Καντά Λίτσα, Καρασάββα Λευκή, Καρασάββα Χριστίνα, Καρασίμου Μαρία, Κοκοζίδου Κατερίνα, Κοπαρανίδου Γιώτα, Κουτσογιώτα Αλέκα, Κυράνου Ελένη, Μπαξεβανίδου Αγγελική, Πίτση Τασούλα, Σκρίμπα Ευαγγελία, Σμέρνου Εύη, Σταμάτη Σάσα, Τόλιου Ελένη, Φραγκότση Ελένη, Χολέβα Όλγα</p>	<p>Α. Νικολοπούλου Η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών υπό το πρίσμα του κριτικού γραμματισμού</p>
11:30-11:45	Διάλειμμα για καφέ	

ΣΑΒΒΑΤΟ 2 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013 (πρωινή συνεδρία II)

11:45-12:30	Επίσημη έναρξη- Χαιρετισμοί		
	ΑΙΘΟΥΣΑ I	ΑΙΘΟΥΣΑ II	ΑΙΘΟΥΣΑ III
	<p>Στρογγυλή τράπεζα: Η «παραδοσιακή» και η «λειτουργική» γραμματική ως εργαλεία στην κριτική ανάγνωση της κοινωνικής πραγματικότητας: από τη θεωρία στην πράξη του κριτικού γραμματισμού Προεδρείο: Σπ. Κιουλάνης - Χρ. Βαμβούρη Συντονίστρια: Τρ. Κωστούλη</p>	<p>Ψηφιακός Γραμματισμός Προεδρείο: Α. Μιγάλης - Β. Συμεωνίδης</p>	<p>Κριτικός γραμματισμός στη λογοτεχνία Προεδρείο: Ε. Γρίβα - Α. Στάμου</p>
12:30-13:00	<p>Ομιλητές/τριες: Φ. Τεντολούρης: Ενάντια στην τελεολογία της κριτικής διάστασης του γραμματισμού: η διαλογικότητα στον κριτικό γραμματισμό και η διαλογικότητα του κριτικού γραμματισμού</p>	<p>Χ.-Π. Βαϊοπούλου & Ι. Χατζηκυριάκου Η διασύνδεση του πληροφορικού γραμματισμού με την καλλιέργεια του κριτικού γραμματισμού των μαθητών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης</p>	<p>Ν. Ρούμπης Από τον Σαμαράκη στα... πινέλα. Ένα «μάθημα» νεοελληνικής λογοτεχνίας σε διαπολιτισμικό περιβάλλον</p>
13:00-13:30	<p>Σ. Χατζησαββίδης: Παραδοσιακή γραμματική και κριτικός γραμματισμός Τρ. Κωστούλη: Προς έναν νέο Λόγο για τη διδασκαλία της Λειτουργικής Γραμματικής: 'Εγχειρίδιο' γραμματικής περιγραφής και τρόποι αξιοποίησής του στην πράξη</p>	<p>Β. Συμεωνίδης Αρχαίες Νέες Τεχνολογίες</p>	<p>Ε. Σωτηρίου, Κ. Ντίνας, Α. Στάμου, Ε. Γρίβα Πρόταση διδασκαλίας των λαϊκών παραμυθιών ως κειμενικού είδους: Προσέγγιση με βάση την κριτική ανάλυση λόγου</p>
13:30-14:00	<p>Μ. Στυλιανού: Η διδασκαλία των 'λειτουργιών' στη σχολική πράξη: Από την κειμενοκεντρική προσέγγιση σε ένα πρόγραμμα κριτικού γραμματισμού</p>	<p>Μ. Κουκλατζίδου & Μ. Γκουντούμα Web 2.0 εργαλεία και κριτικός γραμματισμός</p>	<p>Ε. Γαμβρού Η συν-ανάγνωση και η συν-γραφή στις διαδικτυακές κοινότητες για τη λογοτεχνία ως μορφές κριτικής στάσης προς το λογοτεχνικό κείμενο</p>
14:00-14:30	<p>Α. Γεωργίου: Συνδυάζοντας τα 'μέρη του λόγου' με τις 'λειτουργίες': οι στάσεις και οι αντιστάσεις Κύπριων εκπαιδευτικών σε μια νέα παιδαγωγική πρόταση</p>	<p>Μ. Δουζίνα Μία πρόταση διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών με τη χρήση ΤΠΕ και την εφαρμογή των αρχών του κριτικού γραμματισμού</p>	<p>Ε. Καραμανέ Η πρόκληση της διδασκαλίας του κριτικού γραμματισμού: διδακτική εφαρμογή στη Νεοελληνική Λογοτεχνία και Γλώσσα Α' Λυκείου</p>
14:30-18:00	Διάλειμμα για μεσημεριανό		

ΣΑΒΒΑΤΟ 2 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013 (απογευματινή συνεδρία)

	ΑΙΘΟΥΣΑ Ι	ΑΙΘΟΥΣΑ ΙΙ	ΑΙΘΟΥΣΑ ΙΙΙ
	Κριτικός γραμματισμός και Προγράμματα Σπουδών Προεδρείο: Ε. Γρίβα - Μ. Οικονομάκου	Στρατηγικές κριτικής ανάγνωσης και γραφής Προεδρείο: Μ. Φουντοπούλου - Σ. Χατζησαββίδης	Όροι και όρια του κριτικού γραμματισμού Προεδρείο: Δ. Κουτσογιάννης - Σ. Κοντοβούρκη
18:00-18:30	Μ. Οικονομάκου & Ε. Γρίβα Κριτικός γραμματισμός και Προγράμματα Σπουδών για τη γλωσσική διδασκαλία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: μια συγκριτική μελέτη	Α. Αναστασιάδου & Κ. Ηλιοπούλου Ανάπτυξη στρατηγικών κριτικής ανάγνωσης και γραφής: μια εναλλακτική διδακτική πρόταση	Α. Μιχάλης Κριτική ανάλυση λόγου: δυνατότητες και προβλήματα εφαρμογής της στη γλωσσοεκπαιδευτική διαδικασία
18:30-19:00	Ε. Τουρκοχωρίτη, Ε. Γρίβα, Α. Στάμου Το νέο Πρόγραμμα Σπουδών του Νηπιαγωγείου: ερμηνευτική προσέγγιση των στοιχείων προώθησης της παιδαγωγικής του κριτικού γραμματισμού	Μ. Καπετανίδου & Θ. Αγάπογλου Από την κριτική ανάγνωση κειμένων στη δημιουργική γραφή	Σ. Κοντοβούρκη & Ε. Ιωαννίδου Κατασκευές κριτικού γραμματισμού στον λόγο Κύπριων εκπαιδευτικών: σταθερές και μετατοπίσεις κατά τα πρώτα στάδια εφαρμογής ενός Προγράμματος Σπουδών
19:00-19:30	Α. Χαιριστανίδης, Ε. Γρίβα, Α. Στάμου Απόψεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε θέματα (κριτικού) γραμματισμού	Σ. Παπαδοπούλου & Ν. Τσιτσανούδη-Μαλλίδη Η αποκάλυψη της «στάσης υψηλής εικονικής ευμένειας» ως εργαλείο για την εμπάθυνση του κριτικού γραμματισμού στη σχολική καθημερινότητα	Ε. Γκένιου Ο κριτικός γραμματισμός στα νέα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Δημοτικού για τη Λογοτεχνία
19:30-20:00	Β. Γκολώνη, Α. Στάμου, Ε. Γρίβα Η διαπροσωπική λειτουργία της γλώσσας στα σχολικά βιβλία των Φυσικών Επιστημών της Στ' τάξης του Δημοτικού: κατασκευάζοντας παιδαγωγικές σχέσεις	Μ. Λιάκου, Θ. Σκούρα, Μ. Γαβρηλίδου Εφαρμογή της λειτουργικής γραμματικής στην ανάγνωση κειμένου	Δ. Κουτσογιάννης Κριτικοί γραμματισμοί: διεθνής εμπειρία και ελληνική πραγματικότητα
20:00-20:30	Ε. Κονσούλη Καλλιέργεια λειτουργικού και κριτικού γραμματισμού στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και το Πρόγραμμα Σπουδών του Νέου Σχολείου: μια συγκριτική προσέγγιση	Μ.Ζ. Φουντοπούλου Τεχνικές ανάγνωσης του αρχαιοελληνικού κειμένου υποστηρικτικές του κριτικού γραμματισμού. Διδακτικά παραδείγματα από τα Ομηρικά Έπη και από τη Θεματογραφία Λυκείου	

ΚΥΡΙΑΚΗ 3 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013 (πρωινή συνεδρία Ι)

	ΑΙΘΟΥΣΑ Ι	ΑΙΘΟΥΣΑ ΙΙ
	Κριτικός γραμματισμός και κοινωνικές διαστάσεις Προεδρείο: Δ. Πατρωνίδου - Φ. Τεντολούρης	Κριτικός γραμματισμός και κοινωνική χειραφέτηση Προεδρείο: Α. Χατζηνικολάου - Α. Χατζηπαύλου
9:30-10:00	Α. Καπραβέλου Η γλώσσα της εργατικής τάξης ως μέρος των κοινωνικών-εκπαιδευτικών ανισοτήτων	Θ. Αγάπογλου Ο κριτικός γραμματισμός ως χειραφετητική πρακτική γραμματισμού σε τάξεις υποδοχής
10:00-10:30	Δ. Πατρωνίδου Γλωσσική εκπαίδευση και συγκρότηση έθνους – κράτους: το παράδειγμα της Βουλγαρίας κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο	Α. Χατζηνικολάου Σχεδιασμός και υλοποίηση πρακτικών γραμματισμού ως κοινωνική και πολιτική δόμηση της διδασκαλίας με παιδιά Ρομά του Δενδροποτάμου Θεσσαλονίκης
10:30-11:00	Ε. Ψαριανός Η Κριτική Παιδαγωγική του John Dewey Ε.	Γ. Χατζηπαύλου & Α. Χατζηνικολάου Γραμματισμοί γυναικών Ρομά μητέρων «αναλφάβητων» στο σχολείο του Δενδροποτάμου Θεσσαλονίκης
11:00-11:30	Διάλειμμα για καφέ	

ΚΥΡΙΑΚΗ 3 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013 (πρωινή συνεδρία ΙΙ)

	ΑΙΘΟΥΣΑ Ι	ΑΙΘΟΥΣΑ ΙΙ
	Κριτικός γραμματισμός και πολιτισμικές διαστάσεις Προεδρείο: Α. Στάμου -Ν. Μουράτογλου	Γραμματισμός στην ελληνική ως δεύτερη/ξένη γλώσσα Προεδρείο: Α. Χατζηπαναγιωτίδου- Ε. Κούλαλη
11:30-12:00	Ν. Μουράτογλου & Π. Τσιρώνη Η κατάκτηση του ακαδημαϊκού γραμματισμού στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση: το παράδειγμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.	Μ. Κοκκινίδου Προσέγγιση του προφορικού και του γραπτού λόγου μέσα από κείμενα ειδησεογραφίας στη διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης σε ενήλικες στο πλαίσιο των αρχών του κριτικού γραμματισμού: διδακτικές προτάσεις
12:00-12.30	Ε. Ανδρεαδέλλη, Α. Ιωαννίδου, Ε. Τσιουπλή, Π. Φωκά Κριτικός γραμματισμός στα μουσεία σύγχρονης τέχνης	Ε. Κούλαλη Η διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης/δεύτερης γλώσσας στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού: μια πρόταση διδακτικής αξιοποίησης των τεσσάρων αξόνων προσέγγισης/ανάλυσης κειμένου
12.30-13.30	Κλείσιμο-Απολογισμός	

**Επιμορφωτικό Πρόγραμμα επαγγελματικής ενδυνάμωσης
εκπαιδευτικών για τον «Κριτικό Γραμματισμό»**

Κωνσταντίνος Ντίνας

Καθηγητής Γλωσσολογίας - Ελληνικής Γλώσσας και Διδακτικής της
Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, e-mail: kdinas@uowm.gr

Κωνσταντία Βαϊρινού

Σχολική Σύμβουλος Προσχολικής Αγωγής 14^{ης} Εκπαιδευτικής Περιφέρειας
e-mail: vairinou@sch.gr

Όλγα Μούσιου Μυλωνά

Σχολική Σύμβουλος 1^{ης} Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Φλώρινας
e-mail: mousiou.olga@gmail.com

Άννα Πολατίδου

Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Φλώρινας
e-mail: polatidou@sch.gr

Abstract

During the school year 2012-13 in Florina was created the *Group of Language and Literature for Teachers*, in which participate 245 teachers at all levels, kindergarten teachers, schoolteachers and professors of all disciplines, who share a common interest to enrich their knowledge with regard to the language and its functions and to be educated about critical literacy, which is a horizontal objective of all courses in the New Curriculum (Digital School <http://digitalschool.minedu.gov.gr>). The Group operates with the assistance and cooperation of the *Institute for the Study of Language and Language Teaching Programs* of the Department of Early Childhood Education of Florina.

Within the Group is being carried out a two-year training program of "Critical Literacy" with lectures, workshops, activities, events, programs and practical applications, in accordance with the principles of adult education, which vary according to the needs and suggestions of the participating teachers.

This article presents the results of the first year of the program implementation, the evaluation of the trainees and the objectives of the second year -so we are going to complete the program, which is also determined by the coordinators and participating teachers.

1. Ο «Όμιλος Γλώσσας και Λογοτεχνίας για εκπαιδευτικούς»

Ο «Όμιλος Γλώσσας και Λογοτεχνίας για εκπαιδευτικούς» ιδρύθηκε στη Φλώρινα τον Νοέμβριο του 2012, ως άτυπος επιμορφωτικός φορέας σε θέματα γλώσσας και λογοτεχνίας, με σκοπό να συμμετάσχουν σε αυτόν εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων (νηπιαγωγοί, δάσκαλοι και καθηγητές όλων των ειδικοτήτων), που ενδιαφέρονται να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους σχετικά με τη γλώσσα, τις λειτουργίες της, τον κριτικό γραμματισμό, τις στρατηγικές για τη βελτίωση των γλωσσικών δεξιοτήτων, τις λογοτεχνικές θεωρίες, τις αφηγηματικές τεχνικές, τη δημιουργική γραφή και γενικότερα με την αξιοποίηση της γλώσσας και της λογοτεχνίας στη διδασκαλία όλων των μαθημάτων.

Επιστημονικά υπεύθυνος του Ομίλου είναι ο Διευθυντής του Εργαστηρίου Μελέτης της Γλώσσας και των Προγραμμάτων Γλωσσικής Διδασκαλίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών (Π.Τ.Ν.) Φλώρινας *Κωνσταντίνος Ντίνας*, Καθηγητής Γλωσσολογίας - Ελληνικής Γλώσσας και Διδακτικής της. Υπεύθυνες για την οργάνωση και τη λειτουργία του Ομίλου είναι οι Σχολικές Σύμβουλοι *Κωνσταντία Βαϊρινού*, Σχολική Σύμβουλος Προσχολικής Αγωγής Φλώρινας, *Όλγα Μούσιου Μυλωνά*, Σχολική Σύμβουλος Π.Ε. Φλώρινας, και *Άννα Πολατίδου*, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Φλώρινας.

Ο Όμιλος Γλώσσας και Λογοτεχνίας για Εκπαιδευτικούς αποτελεί μια ανοιχτή πνευματική εστία, μια κοινότητα μάθησης και διαλόγου, στην οποία μπορεί κανείς να εγγραφεί, αν το επιθυμεί, με απλή δήλωσή του, ενώ μπορεί να συμμετάσχει επιλεκτικά, χωρίς εγγραφή, σε όποιες δραστηριότητες τον ενδιαφέρουν. Ο χώρος πραγματοποίησης των συναντήσεων των μελών του Ομίλου επιλέγεται ανάλογα με τον αριθμό των συμμετεχόντων στις συνεδριάσεις και συγκαθορίζεται κάθε φορά ανάλογα με το περιεχόμενο της θεματικής ενότητας που είναι υπό διαπραγμάτευση. Ενδεικτικά

αναφέρονται: αίθουσες ή εργαστήρια σχολείων, αίθουσες εκδηλώσεων, χώροι στο Πανεπιστήμιο, χώροι ψυχαγωγίας, αίθουσες ξενοδοχείων, κ.λπ.

Στο πλαίσιο του Ομίλου πραγματοποιούνται ετησίως δράσεις, εκδηλώσεις και προγράμματα, σύμφωνα με τις αρχές της επιμόρφωσης ενηλίκων, που διαμορφώνονται ανάλογα με τις ανάγκες και τις προτάσεις των συμμετεχόντων εκπαιδευτικών (Α. Κόκκος, 1999, Ε. Χοντολίδου, 2003, Σ. Χατζησαββίδης, 2007α, 2007β). Βασικός στόχος είναι η ενεργητική συμμετοχή των διδασκόντων, ο διάλογος και η αναφορά σε πρακτικές εφαρμογές (Ρ. Jarvis, 2004, Υ.Π.Δ.Β.Μ.Θ., ΓΓΔΒΜ, ΙΔΕΚΕ, 2010).

Η συμμετοχή εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων αποτέλεσε συνειδητή επιλογή των διοργανωτών, προκειμένου να επιτευχθεί η συνεργατική μεταξύ τους επικοινωνία, η αλληλοενημέρωσή τους για τα δρώμενα σε κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης, η ανταλλαγή απόψεων και διδακτικών πρακτικών, η «όσμωση» αντιλήψεων και η άρση των μεταξύ τους προκαταλήψεων.

Τα μαθήματα προσφέρονται δωρεάν και η είσοδος είναι ελεύθερη για κάθε ενδιαφερόμενο. Η εγγραφή στον Όμιλο και η συμμετοχή στο Πρόγραμμα που υλοποιείται την εκάστοτε σχολική χρονιά είναι προαιρετική, ώστε να μπορεί ο κάθε εκπαιδευτικός να παρακολουθεί επιλεκτικά όποια θεματική τον ενδιαφέρει για την επιστημονική του εξέλιξη. Ωστόσο, η δυνατότητα πιστοποίησης της παρεχόμενης επιμόρφωσης από το Πανεπιστήμιο αφορά μόνο τους εκπαιδευτικούς και για τη λήψη βεβαίωσης συμμετοχής στα προγράμματα απαιτείται, πέραν των άλλων υποχρεώσεων, η συστηματική παρακολούθηση των μαθημάτων και των εργαστηρίων.

Η δημιουργία του Ομίλου αυτού προέκυψε ως εναλλακτική πρόταση για επιμορφωτικές δραστηριότητες από μέρους των Σχολικών Συμβούλων που προαναφέρθηκαν και συμμετείχαν στην οργάνωση και τη λειτουργία του, αφού η επαγγελματική ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών συνιστά πρωταρχικό στόχο των αρμοδιοτήτων των

Σχολικών Συμβούλων. Με την αρχική αυτή σκέψη αποφασίστηκε ως κεντρική θεματική η γλώσσα και η λογοτεχνία, όχι μόνο επειδή συνάδουν με τα ενδιαφέροντα των διοργανωτριών, αλλά, κυρίως, επειδή εμπίπτουν και στις προτεραιότητες των εκπαιδευτικών, με δεδομένο ότι η γλώσσα αποτελεί τη «ραχοκοκαλιά» όλων των μαθημάτων του αναλυτικού προγράμματος και στις δύο βαθμίδες (Πρωτοβάθμια, Δευτεροβάθμια), και —πέραν της μέγιστης κοινωνικής και λειτουργικής της αξίας— είναι το «εργαλείο» διδασκαλίας όλων των μαθημάτων.

2. Το Πρόγραμμα για τον «Κριτικό Γραμματισμό»

Η επιλογή του Προγράμματος για τον «Κριτικό Γραμματισμό» (ΚΓ) προέκυψε από το δεδομένο ότι το σύγχρονο σχολείο καλείται να αναπτύξει στους μαθητές και στις μαθήτριες ένα εύρος δεξιοτήτων που θα τους επιτρέψει να κινηθούν με ευελιξία και δημιουργικότητα σε ένα νέο εργασιακό και κοινωνικό περιβάλλον που έχει αυξημένες απαιτήσεις και μεταβαλλόμενες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες (M. Baynham, 2002). Από αυτό το κοινωνικό πλαίσιο προκύπτει η ανάγκη για νέες διδακτικές προσεγγίσεις και μια νέα παιδαγωγική «φιλοσοφία», που θα έχει ως επίκεντρο τον μαθητή, που θα δίνει έμφαση στην καινοτομία και στη χρήση των νέων μέσων, στη δημιουργικότητα και στην αισθητική καλλιέργεια, ενώ παράλληλα με άλλους σημαντικούς στόχους, θα ενισχύει το διερευνητικό και κριτικό πνεύμα απέναντι στη γλώσσα, όχι μόνο ως το βασικό μέσο επικοινωνίας ανάμεσα στους ανθρώπους, αλλά και ως μηχανισμό κατασκευής και αναδόμησης στάσεων, αξιών, κοινωνικών τάσεων και ιδεολογίας (F. Christie & J. R. Martin, 2007, Η. Ματσαγγούρας, 2007).

Για τους παραπάνω λόγους και το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών για τη γλώσσα και τη λογοτεχνία «είναι ένα πρόγραμμα που στηρίζεται στις αρχές του κριτικού γραμματισμού, σύμφωνα με τον οποίο κάθε πολιτισμικό προϊόν, και στην περίπτωση μας η γλώσσα και η λογοτεχνία, προσεγγίζεται μαθησιακά ως ένα πολυεπίπεδο αποτέλεσμα ιδεολογικών, κοινωνικών και τεχνολογικών διεργασιών, οι οποίες στο πλαίσιο της παιδαγωγικής του κριτικού γραμματισμού οφείλουν να είναι διερευνήσιμες και ερμηνεύσιμες» (Ψηφιακό Σχολείο <http://digitalschool.minedu.gov.gr>).

Στόχος του Νέου Προγράμματος Σπουδών είναι να αποκτήσουν οι μαθητές τις ιδιότητες ενός «κριτικού και σε εγρήγορση ατόμου», ενός κοινωνικού υποκειμένου το οποίο, εκτός από τις ειδικές γνώσεις για τη γλώσσα και τη λογοτεχνία, να είναι σε θέση να κατανοεί πώς λειτουργούν οι γλωσσικοί κώδικες στα οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικο-πολιτισμικά και ιδεολογικά τους συμφραζόμενα και αντίστοιχα να αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα των διαδικασιών νοηματοδότησης των χρηστικών και των λογοτεχνικών κειμένων» (ό.π., Cervetti, Pardales & Damico, 2001, Ε. Χατζηλουκά-Μαυρή, 2009).

Η εφαρμογή των πρακτικών του Κριτικού Γραμματισμού προϋποθέτει και την ανάλογη επιστημονική κατάρτιση και πρακτική εξάσκηση των εκπαιδευτικών και την επαρκή κατανόηση της νέας οπτικής της γλώσσας και των κειμένων από μέρους τους, προκειμένου η διδασκαλία της γλώσσας μέσα στις σύγχρονες συνθήκες πολυπολιτισμικότητας και κοινωνικής αστάθειας και ρευστότητας να γίνεται στο πλαίσιο μιας γενικότερης εκπαιδευτικής στάσης που βλέπει τη διδασκαλία ως μια διαπραγμάτευση ταυτοτήτων ανάμεσα στον εκπαιδευτικό και τους μαθητές και ανάμεσα στους ίδιους τους μαθητές.

Το Πρόγραμμα επαγγελματικής ενδυνάμωσης εκπαιδευτικών με θέμα τον «Κριτικό Γραμματισμό» λειτούργησε για χρονική διάρκεια 52 ωρών επί τέσσερις μήνες, από τον Δεκέμβριο του 2012 ως τον Απρίλιο του 2013, σε απογευματινές εβδομαδιαίες συναντήσεις, όπου πραγματοποιήθηκαν είκοσι 2ωρα μαθήματα και έξι 2ωρα εργαστήρια και συμμετείχαν σε αυτές 258 εκπαιδευτικοί.

Ο αριθμός των συμμετεχόντων αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερου προβληματισμού για τους διοργανωτές, καθώς η συμμετοχή εκπαιδευτικών από τις δύο βαθμίδες ήταν συνειδητή και στοχευμένη επιλογή, αλλά η υψηλή συμμετοχή προέκυψε πέραν των προβλέψεων και τέθηκε το δίλημμα της επιλογής. Με όποια κριτήρια και αν πραγματοποιούνταν η επιλογή, ένας μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών θα εξαιρούνταν και ενδεχομένως να έχανε και το ενδιαφέρον του για τον κριτικό γραμματισμό. Με το σκεπτικό αυτό και με δεδομένο ότι θα έπρεπε ούτως ή άλλως να γίνουν αρκετές ενημερωτικές εισηγήσεις για το θεωρητικό υπόβαθρο και τη φιλοσοφία της νέας προσέγγισης, αποφασίστηκε να γίνουν δεκτοί όλοι, ενώ υπήρχε και το ενδεχόμενο διαρροής στη συνέχεια του Προγράμματος, πράγμα το οποίο όμως δεν συνέβη· όλοι σχεδόν παρακολούθησαν με πολύ υψηλά ποσοστά παρουσιών όλο τον πρώτο κύκλο.

Η μεθοδολογία του Προγράμματος περιλάμβανε διαλέξεις, παρουσιάσεις με αξιοποίηση ηλεκτρονικών μέσων, διάλογο μεταξύ εισηγητών και συμμετεχόντων, διατύπωση απόψεων των συμμετεχόντων, ερωτήματα, ανταλλαγή εμπειριών και θέσεων για τα υπό διαπραγμάτευση θέματα. Επίσης, έγινε σε μεγάλο βαθμό αξιοποίηση των προτάσεων των συμμετεχόντων, προσφορά διδακτικού υλικού και βιβλιογραφίας, καθώς και δημιουργία Ιστοσελίδας του Ομίλου για την ανάρτηση διδακτικού υλικού και την ενημέρωση των συμμετεχόντων (<http://omilosglossas.wordpress.com/>). Τέλος, πραγματοποιήθηκαν και έξι δίωρα ολιγομελή εργαστήρια, με ενεργητική συμμετοχή και παρουσιάσεις θεμάτων και πρακτικών από εκπαιδευτικούς. Στο Πρόγραμμα δίδαξαν εθελοντικά καθηγητές της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας, Σχολικοί Σύμβουλοι και Εκπαιδευτικοί με εξειδικευμένα προσόντα.

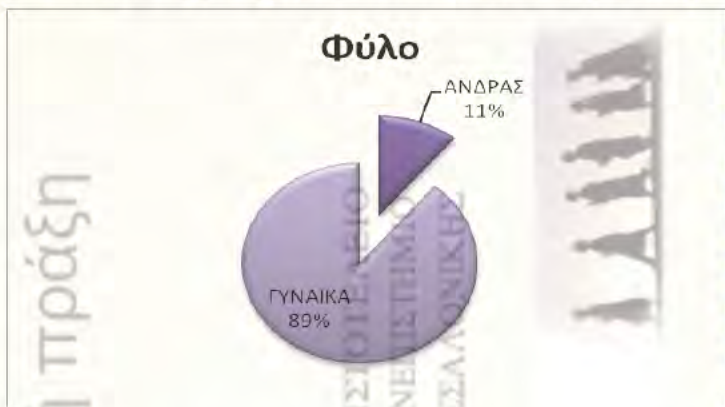
Μετά από το έντονο ενδιαφέρον και τη συμμετοχή τόσων εκπαιδευτικών, θεωρήθηκε αναγκαίο να διερευνηθούν οι εντυπώσεις και τα αποτελέσματα της πρώτης εφαρμογής του Προγράμματος, προκειμένου να αξιολογηθεί και να βελτιωθεί στη δεύτερη φάση του. Δόθηκε ένα αρχικό ερωτηματολόγιο αναγκών για τη διαμόρφωση του περιεχομένου του Προγράμματος και τη σκιαγράφηση του προφίλ των συμμετεχόντων, ακολούθησε μια συνοπτική ενδιάμεση αξιολόγηση με ερωτηματολόγιο και, τέλος, η τελική αξιολόγηση με τη λήξη του πρώτου κύκλου σεμιναρίων, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο.

3. Τα αποτελέσματα της έρευνας

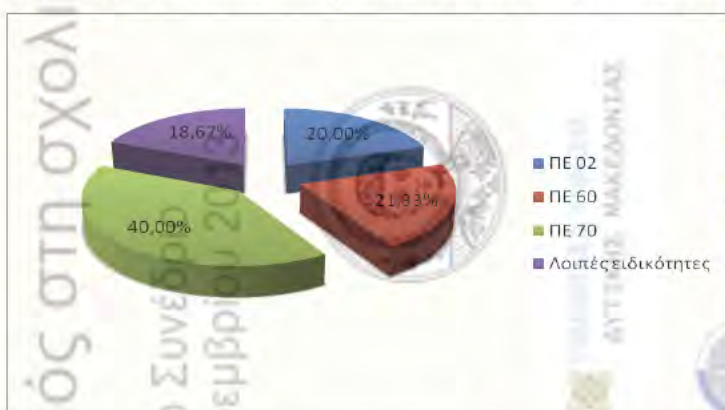
3.1. Τα δεδομένα των συμμετεχόντων

Σε σύνολο 258 ατόμων το 89% ήταν γυναίκες και το υπόλοιπο 11% άνδρες (Πίνακας 1). Μια πρώτη ενδιαφέρουσα διαπίστωση είναι το ενδιαφέρον των γυναικών εκπαιδευτικών για τη γλωσσική διδασκαλία και τον κριτικό γραμματισμό. Σχετικά με την ειδικότητά τους οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στο πρόγραμμα ήταν Δάσκαλοι σε ποσοστό 40%, το 21,33% ήταν Νηπιαγωγοί και το 20% Φιλολόγοι (Πίνακας 2). Το υπόλοιπο 18,67% ήταν διάφορων άλλων ειδικοτήτων. Μια δεύτερη διαπίστωση αποτελεί το έντονο ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών για τον κριτικό γραμματισμό ανεξάρτητα από ειδικότητα και βαθμίδα.

Πίνακας 1. Συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί ως προς το φύλο

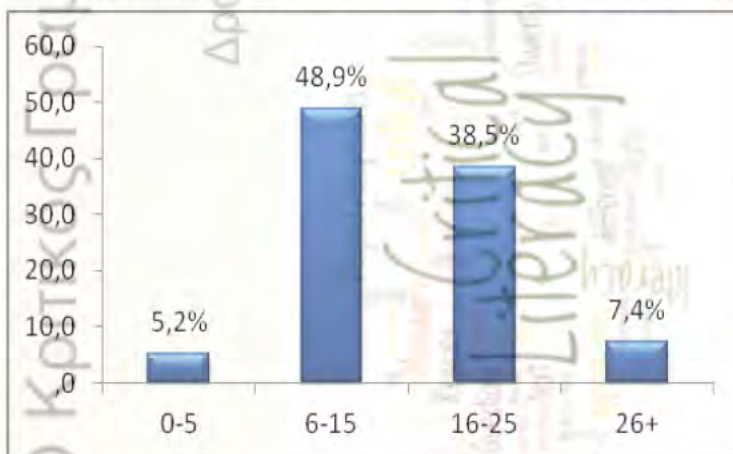

Πίνακας 2. Συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί ως προς τη βαθμίδα

Σχετικά με τα έτη προϋπηρεσίας η πλειονότητα (48,9%) έχει 6-15 έτη προϋπηρεσίας, 16-25 έτη έχει το 38,5%, πάνω από 26 έτη έχει το 7,4%, ενώ μόνο το 5,2% των συμμετεχόντων έχει μέχρι 5 έτη προϋπηρεσίας (Πίνακας 3).

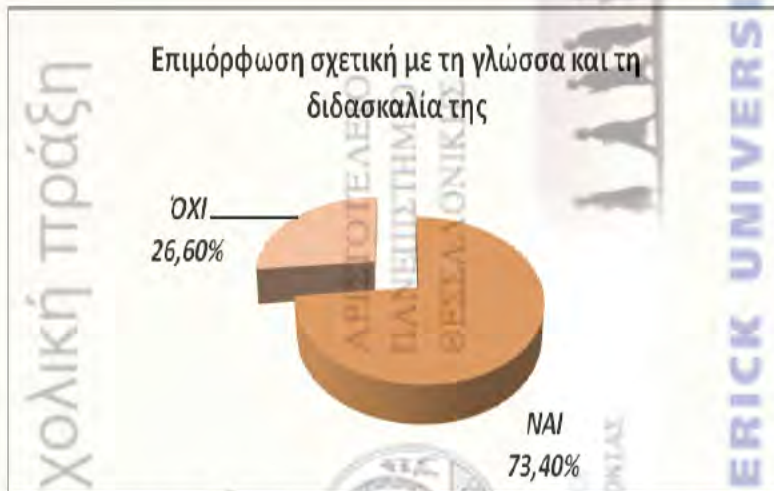
Πίνακας 3. Συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί ως προς τα έτη προϋπηρεσίας

Η πλειονότητα των εκπαιδευτικών έχει παρακολουθήσει σεμινάρια επιμόρφωσης σχετικά με τη γλώσσα και τη διδασκαλία της σε ποσοστό 73,4%, ενώ μόνο το 26,6% δεν έχει συμμετάσχει σε τέτοια σεμινάρια (Πίνακας 4). Το εύρημα αυτό δείχνει ότι ένα

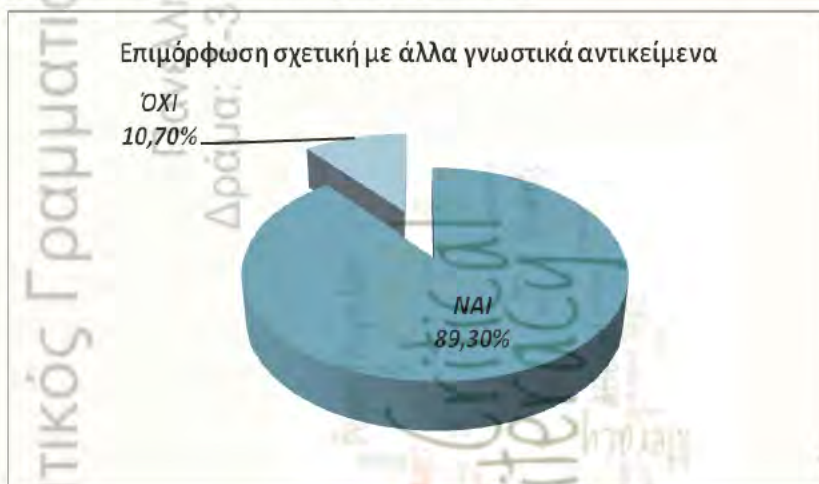
μεγάλο μέρος των εκπαιδευτικών εκδηλώνει για πρώτη φορά ενδιαφέρον για το γλωσσικό μάθημα, παρακινούμενο ίσως από το περιεχόμενο του Προγράμματος.

Πίνακας 4. Συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί ως προς την επιμόρφωση στη γλώσσα

Ίδια υψηλά ποσοστά εμφανίζει και η συμμετοχή των εκπαιδευτικών σε σεμινάρια επιμόρφωσης σχετικά με άλλα αντικείμενα, καθώς το 89,30 % έχει συμμετάσχει (Πίνακας 5). Πάλι ένα ποσοστό 10,7% συμμετέχει για πρώτη φορά σε επιμορφωτικό πρόγραμμα.

Πίνακας 5. Συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί ως προς την επιμόρφωση σχετικά με άλλα γνωστικά αντικείμενα πλην της γλώσσας

3.2.Η αξιολόγηση του Προγράμματος με ποσοτική ανάλυση των δεδομένων

Η πρώτη ερώτηση που τέθηκε στους συμμετέχοντες ήταν να αξιολογήσουν σε ποια από τα παρακάτω επιμέρους θέματα αποκόμισαν γνώσεις και εμπειρίες που βελτίωσαν τις γενικότερες αντιλήψεις τους, την κριτική τους ικανότητα και τις διδακτικές τους δεξιότητες. Στην τρίτη στήλη σημείωσαν σε ποια θέματα επιθυμούν να επιμορφωθούν περαιτέρω την επόμενη χρονιά.

Οι απαντήσεις ως προς τα ποσοστά ήταν οι εξής (Πίνακας 6):

Πίνακας 6. Αξιολόγηση και επιμορφωτικές προτάσεις

	Αριστη Πολύ καλή	Αρκετά καλή Μέτρια	Περαιτέρω επιμόρφωση
Σύγχρονες απόψεις σχετικά με τη γλώσσα και τον κριτικό γραμματισμό, το κείμενο και την επικοινωνία	37,6%	61,1%	1,3%
Ανάπτυξη προσωπικής κριτικής στάσης απέναντι στα μηνύματα του κειμένου	34,7%	53,3%	12 %
Ενημέρωση για τους στόχους και το περιεχόμενο των Νέων Προγραμμάτων Σπουδών σχετικά με το γλωσσικό μάθημα	26,7%	67,1%	6,2%
Πρακτικές εφαρμογές διδασκαλίας γραπτού και προφορικού λόγου στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού	24,1%	40,5%	35,4%
Τεχνικές επεξεργασίας και βελτίωσης του γραπτού λόγου. Επαναδιατύπωση του κειμένου	42,4%	55,5%	22,1%
Διδακτική αξιοποίηση του παραμυθιού: από τον κριτικό γραμματισμό στη δημιουργική γραφή	60,5%	36,1%	13,4%
Παραδείγματα διδασκαλίας λογοτεχνικών κειμένων στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού	34,1%	30,5%	35,4%
Παραδείγματα διδασκαλίας χρηστικών κειμένων στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού	50,5%	46,1%	13,4%

Τεχνικές προώθησης της φιλιαναγνωσίας και ενδυνάμωση της απόλαυσης της ανάγνωσης. Δημιουργία σχολικής βιβλιοθήκης	73,6%	5,0%	21,4%
Παραγωγή κειμένων στο πλαίσιο της συνεργατικής μάθησης	50,9%	35,0%	14,1%
Δημιουργική Γραφή και ανάπτυξη δεξιοτήτων παραγωγής λόγου	36,5%	45,2%	18,3%
Αφηγηματικές τεχνικές – προσέγγιση λογοτεχνικού κειμένου από την οπτική του κριτικού γραμματισμού	53,3%	33,8%	12,9%

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε κάποια θεωρητικά θέματα, ενώ δηλώνουν ότι δεν έχουν ακόμη άριστη κατάρτιση, δεν επιθυμούν να επιμορφωθούν περαιτέρω, αντίθετα, —όπως είναι και αναμενόμενο— επιθυμούν περισσότερη έμφαση σε θέματα που αναφέρονται σε άμεσες εφαρμογές μέσα στην τάξη. Επιλέγουν κατά προτεραιότητα τις πρακτικές εφαρμογές διδασκαλίας γραπτού και προφορικού λόγου στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού (35,4%), τις τεχνικές επεξεργασίας και βελτίωσης του γραπτού λόγου (22,1%) και τις τεχνικές προώθησης της φιλιαναγνωσίας (21,4%). Επίσης, επιθυμούν περισσότερη εμβάθυνση στη Δημιουργική Γραφή (18,3%), στην παραγωγή κειμένων στο πλαίσιο της συνεργατικής μάθησης(14,1%), στη διδακτική αξιοποίηση του παραμυθιού και στα παραδείγματα διδασκαλίας χρηστικών κειμένων στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού (13,4%). Τέλος, περιορισμένο ενδιαφέρον δείχνουν για την προσέγγιση λογοτεχνικού κειμένου από την οπτική του κριτικού γραμματισμού (12,9%) και για την ανάπτυξη προσωπικής κριτικής στάσης απέναντι στα μηνύματα του κειμένου (12 %).

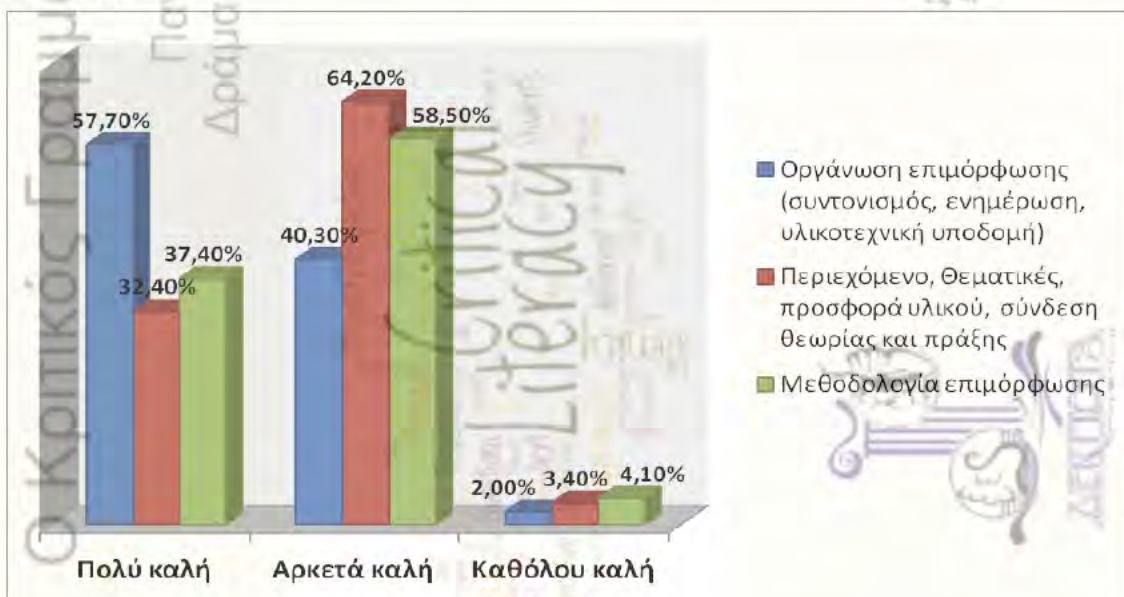
Στην επόμενη ερώτηση, που ερευνά τις απόψεις των συμμετεχόντων στο πρόγραμμα του κριτικού γραμματισμού, η πλειονότητα (68,10%) την χαρακτηρίζει ως ενδιαφέρουσα, ενώ το 27,10% ως επιτυχή (Πίνακας 7). Αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο το 2,8% την χαρακτηρίζει αδιάφορη και το 2% λανθασμένη ως προς το περιεχόμενο.

Πίνακας 7. Αξιολόγηση περιεχομένου του Προγράμματος

Στην ερώτηση αξιολόγησης του προγράμματος επιμόρφωσης σχετικά με το οργανωτικό της κομμάτι το σύνολο των συμμετεχόντων έμεινε αρκετά έως πολύ ικανοποιημένο σε ποσοστό 98% (Πίνακας 8). Το ίδιο υψηλό ποσοστό θετικών απαντήσεων διαμορφώθηκε και για το περιεχόμενο της επιμόρφωσης, το υλικό και τη σύνδεση θεωρίας και πράξης, με το 96,6% να το κατατάσσει σε αρκετά έως πολύ καλό επίπεδο. Τέλος, όσον αφορά στη μεθοδολογία της επιμόρφωσης διαμορφώθηκε και πάλι ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό θετικών απαντήσεων (95,9%).

Πίνακας 8. Αξιολόγησης της οργάνωσης, του περιεχομένου και της μεθοδολογίας του Προγράμματος

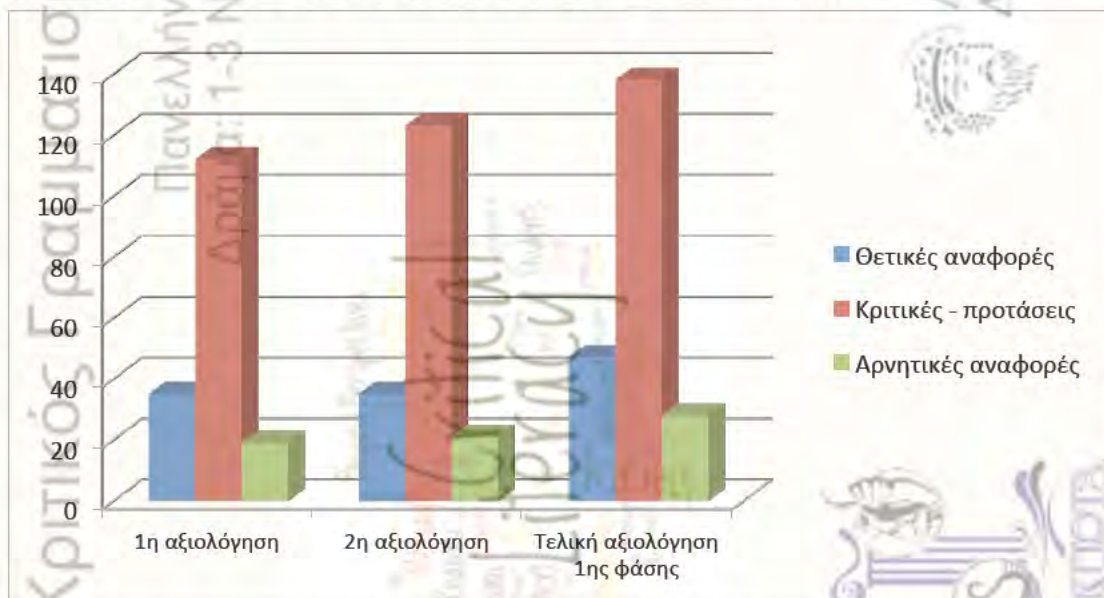
3.3.Η αξιολόγηση του Προγράμματος με ποιοτική ανάλυση των δεδομένων

Στα ερωτηματολόγια υπήρχαν και ανοικτές ερωτήσεις, προκειμένου να αποτυπωθούν αυθόρμητες κρίσεις για την αξιολόγηση του Προγράμματος και να κατατεθούν προτάσεις για επιμόρφωση (Πίνακας 9, 10). Καταγράφηκαν συνολικά 197 γραπτοί σχολιασμοί από το σύνολο των 258 συμμετεχόντων (76,35 %), οι οποίες ταξινομήθηκαν ως εξής αναφορικά με το περιεχόμενό τους:

Πίνακας 9. Αυθόρμητες αξιολογικές αναφορές

28 αποκλειστικά αρνητικές αναφορές	14,2 %
47 επαινετικές αναφορές, με θετικό σχολιασμό	23,86 %
138 αναφορές με θετικό κυρίως σχολιασμό, αλλά και ενδιαφέρουσες βελτιωτικές προτάσεις	70 %
24 αναφορές θετικές για την κοινή επιμόρφωση εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων και ειδικοτήτων	12,2 %
12 αναφορές αρνητικές για την κοινή επιμόρφωση εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων και ειδικοτήτων	6,1 %

Πίνακας 10. Αξιολόγηση του Προγράμματος με προσωπικούς σχολιασμούς

Παρατίθενται στη συνέχεια κάποιες αρνητικές κρίσεις, που θα ληφθούν υπόψη στη διοργάνωση του επόμενου κύκλου.

Ως κύριο αρνητικό στοιχείο αναφέρθηκε το πλήθος των επιμορφωμένων (114 αναφορές), μια αναμενόμενη διαπίστωση, εφόσον η συμμετοχή ήταν τόσο αθρόα, ώστε,

προκειμένου να αποκλειστούν κάποιοι και να απογοητευτούν, συμπεριλήφθηκαν όλοι και αναδιαμορφώθηκε η δομή και ο συνολικός προγραμματισμός. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τις περιορισμένες βιωματικές δραστηριότητες στο πλαίσιο μόνο των εργαστηριακών μαθημάτων. Έτσι, αρκετοί αναφέρουν ότι «η ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευτικών δεν ήταν ικανοποιητική, γιατί δεν τους δόθηκε η ευκαιρία» (αναφ 28).

Επίσης, γίνονται αρκετές ουσιαστικές επισημάνσεις, όπως: «το μόνο αρνητικό που έχω να επισημάνω είναι η έλλειψη πρακτικής εφαρμογής των θεωριών και των γνώσεων», αλλά και αναφορές στις περιπτώσεις που οι εισηγήσεις ήταν μακροσκελείς: «οι θεωρητικές εισηγήσεις εξαντλούσαν όλον τον προβλεπόμενο χρόνο, ενώ η διάρκειά τους θα περιοριζόταν υποτίθεται στα 15'-20'. Και τα δύο αυτά σημεία τα είχατε θέσει σαν βασικούς στόχους», αλλά και σε κάποιες καθυστερήσεις στην έναρξη και στα διαλείμματα: «αρνητικά τα δύο ημίωρα πριν την έναρξη και μετά την 1η ώρα» (αναφ 12).

Επιπρόσθετα, επειδή στο Πρόγραμμα συμμετείχαν και εκπαιδευτικοί από άλλους νομούς κατέγραψαν ως αρνητικό στοιχείο την απόσταση που έπρεπε να διανύουν όσοι ήταν εκτός Φλώρινας, για να παρακολουθήσουν τα μαθήματα και τα εργαστήρια.

Ένα ποσοστό 12,2 % των εκπαιδευτικών εξέφρασε την ικανοποίησή του από την κοινή επιμόρφωση εκπαιδευτικών από όλες τις βαθμίδες. Συγκεκριμένα, αναφέρουν:

«Η δυνατότητα συμμετοχής στο συγκεκριμένο πρόγραμμα επιμόρφωσης έθεσε προβληματισμούς και προώθησε σε συνεργασία και αλληλεπίδραση συναδέλφους όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης» (ερωτ. 243). «Ως πρώτη προσπάθεια επιμόρφωσης και ενημέρωσης των εκπαιδευτικών και των δύο βαθμίδων είναι εξαιρετική» (ερωτ. 121). «Θεωρώ πως το γεγονός ότι στον συγκεκριμένο όμιλο συμμετείχαν εκπαιδευτικοί διαφορετικών κλάδων ήταν πολύ θετικό και το ότι η συμμετοχή όλων όσοι επιθυμούσαν χωρίς περιορισμό, επίσης» (ερωτ. 34).

Αντίθετα, ένα ποσοστό 6,1% αντέδρασε αρνητικά σε αυτή την επιλογή. Αναφέρουν συγκεκριμένα: «Αρνητικό ήταν το γεγονός ότι το ότι το σεμινάριο ήταν ανοικτό σε όλες τις ειδικότητες, με αποτέλεσμα το κοινό να είναι πολυπληθές και να μην υπάρχει ενδιαφέρον για όλα τα θέματα» (ερωτ. 53). «Δεν μου άρεσε το γεγονός ότι έπρεπε να παρακολουθούμε τα ίδια θέματα με δασκάλους και νηπιαγωγούς, τα οποία και δεν μας ενδιέφεραν» (ερωτ. 201). Μάλιστα, γίνονται 18 σαφείς αναφορές στον διαχωρισμό των

εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στον δεύτερο κύκλο του Προγράμματος.

Ενθουσιώδεις και θετικές ήταν πολλές από τις αναφορές των εκπαιδευτικών. Σταχυολογούνται ενδεικτικά ορισμένες: «Ως προς το γνωστικό αντικείμενο και τις θεματικές τους ήταν πάρα πολύ ενδιαφέρον το πρόγραμμα και αρκετά πρωτοποριακό με την συμμετοχή επιστημόνων. Λόγω όμως της μεγάλης συμμετοχής των επιμορφούμενων ήταν δύσκολη η παρακολούθηση και η ανταλλαγή απόψεων. Χρειάζεται στο μέλλον καλύτερη οργάνωση και μεγαλύτερη εξειδίκευση» (ερωτ.48).«Το πρόγραμμα για τον Κριτικό Γραμματισμό στο Σχολείο πιστεύω ότι είναι πολύ σημαντικό και θα βοηθήσει τους εκπαιδευτικούς για διάφορες δραστηριότητες – δράσεις μέσα στη σχολική τάξη. Ελπίζω να ακολουθήσουν κι άλλα επιμορφωτικά (εργαστηριακά) σεμινάρια, με αυτό το θέμα» (ερωτ. 95). «Θα ήθελα να αναφέρω ότι χρησιμοποίησα αρκετές δραστηριότητες- προτάσεις που προτάθηκαν στο σεμινάριο και είχαν μεγάλη ανταπόκριση από τους μαθητές μου! Σας ευχαριστώ για τις πολύτιμες γνώσεις που μας καταθέτετε σε κάθε συνάντηση» (ερωτ. 105). «Ποικιλία θεμάτων, εξαιρετικές παρουσιάσεις κάποιων εισηγητών, νέες γνώσεις και εμπειρίες»(ερωτ. 219). «Το πρόγραμμα για τον Κριτικό Γραμματισμό στο Σχολείο θεωρώ ότι επιμόρφωσε επιτυχώς τους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων στα περισσότερα θέματα που παρουσιάστηκαν» (ερωτ. 54). «Το πρόγραμμα ήταν καλά οργανωμένο, οι εισηγήσεις ποιοτικές και ενδιαφέρουσες, ωστόσο ο αριθμός των συμμετεχόντων ήταν μεγάλος και το γεγονός ότι υπήρχαν εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ταυτόχρονα ήταν ενδιαφέρον όσον αφορά την επικοινωνία και την διαφορετική θέαση των επιστημονικών αντικειμένων αλλά δημιούργησε προβλήματα τάξης εντός της αίθουσας. Βέβαια τέτοιες προσπάθειες είναι άξιες επαίνου· σας ευχαριστούμε και αναμένουμε στο μέλλον να συνεχιστούν»(ερωτ. 96).«Πολύ ενδιαφέρον και επιμορφωτικό. Να γίνουν κι άλλες τέτοιες προσπάθειες» (ερωτ. 21).

4. Επιμορφωτικές Προτάσεις

Οι επιμορφωτικές προτάσεις που κατατέθηκαν μέσα στα ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα είναι παρόμοιες με μικρές αποκλίσεις ως προς τα ποσοστά προτίμησης. Οι εκπαιδευτικοί επιθυμούν τη συνέχιση του Προγράμματος και την εξειδίκευσή του σε

θεματικές και υποθέματα ανά βαθμίδα Εκπαίδευσης, με περισσότερα εργαστήρια και πρακτικές εφαρμογές (Πίνακας 11, 12).

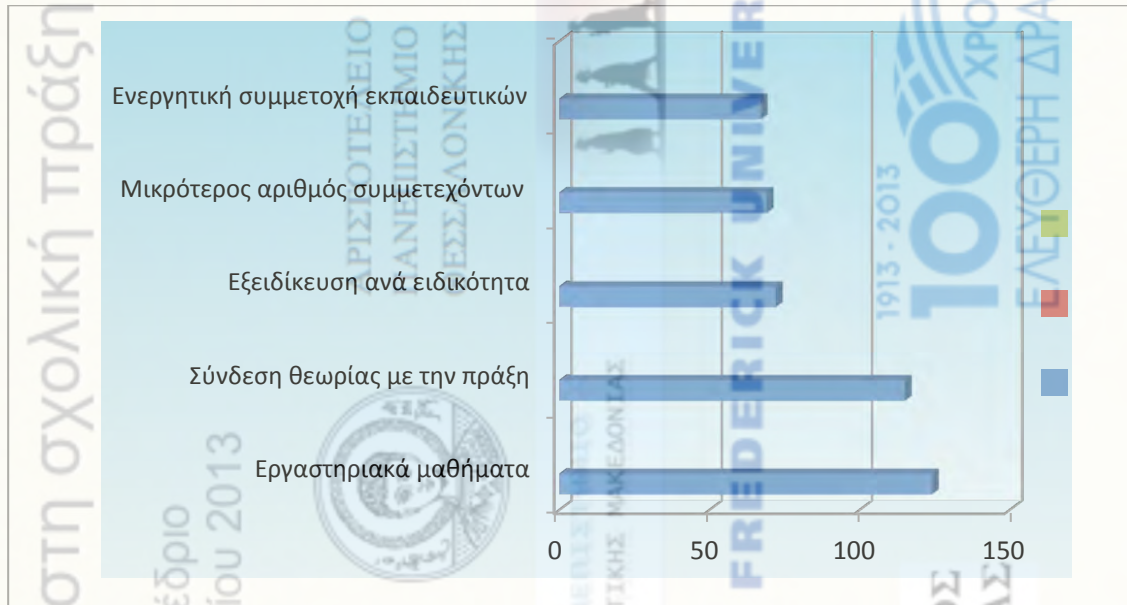
Πίνακας 11. Επιμορφωτικές προτάσεις (1)

Εργαστηριακά μαθήματα, 124 αναφορές	63 %
Σύνδεση θεωρίας με την πράξη, 115 αναφορές	58 %
Εξειδίκευση ανά ειδικότητα, 72 αναφορές	36,6 %
Μικρότερος αριθμός συμμετεχόντων, 69 αναφορές	35 %
Ενεργητική συμμετοχή εκπαιδευτικών, 67 αναφορές	34 %
Αποφυγή της διάλεξης, 32 αναφορές	16,2 %
Σύνδεση του κριτικού γραμματισμού με τις Τ.Π.Ε., 31 αναφορές	15,7 %

Αναφέρουν, ενδεικτικά: «*Η γενικότερη λειτουργία του ομίλου εκπαιδευτικών για τη γλώσσα και τη λογοτεχνία θεωρώ πως θα μας βοηθήσει ιδιαίτερα στο εκπαιδευτικό μας έργο! Λόγω της χρησιμότητας τέτοιου είδους επιμορφωτικών προγραμμάτων προτείνω να πραγματοποιηθούν και μελλοντικά παρόμοια εκπαιδευτικά προγράμματα*» (ερωτ. 83). «*Πολύ χρήσιμο και ενδιαφέρον πρόγραμμα. Όσον αφορά τη μελλοντική λειτουργία του Ομίλου, κρίνω σκόπιμο να γίνει με ομάδες εργασίας πιο συχνά, που θα ασκούνται σε πρακτικά θέματα που σχετίζονται άμεσα με εφαρμογές στη σχολική τάξη*» (ερωτ. 215). «*Νομίζω όμως ότι από την στιγμή που δόθηκε η δυνατότητα να μπορεί το πρόγραμμα να είναι συμβατό και να διευρυνθεί και σε ειδικότητες όπως των ΠΕ03 (μαθηματικών) καλό θα είναι να υπάρχει και μια εξειδίκευση κοντά στο αντικείμενο. Πάντως σας ευχαριστώ πολύ για την ευκαιρία που μου δώσατε*»(ερωτ. 39). «*Η πρότασή μου για μελλοντικό επιμορφωτικό πρόγραμμα θα ήταν να οργανωθούν περισσότερα εργαστηριακά τμήματα!*»(ερωτ. 59). «*Καλό θα ήταν η επιμόρφωση να αφορά την κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης ξεχωριστά (Πρωτοβάθμια, Δευτεροβάθμια) και να έχει περισσότερο πρακτικό χαρακτήρα και όχι τόσο θεωρητικό*» (ερωτ. 73). «*Προσωπικά θεωρώ πολύ ενδιαφέροντα και χρήσιμα τα ζητήματα που διαπραγματευτήκαμε στις έως τώρα συναντήσεις. Η μόνη 'παρατήρηση' που έχω να κάνω είναι ότι θα περίμενα περισσότερη εμπλοκή των συμμετεχόντων σε κάθε συνάντηση. Η επιλογή της διάλεξης, όσο ενδιαφέρουσα κι αν είναι και όσο κι αν διανθίζεται με οπτικοακουστικό υλικό, κουράζει και αφήνει την αίσθηση του ημιτελούς. Βέβαια, είναι κατανοητό ότι ο μεγάλος αριθμός των συμμετεχόντων καθιστά περίπου απαγορευτική τη διεξαγωγή εργαστηρίων/πρακτικής άσκησης, ωστόσο είναι πολύ σημαντικό να πραγματοποιείται. Σε έναν επόμενο κύκλο*

τέτοιων συναντήσεων, θα ήταν καλό να υπάρχει ένα όριο ως προς τον αριθμό των συμμετεχόντων»(ερωτ. 18).

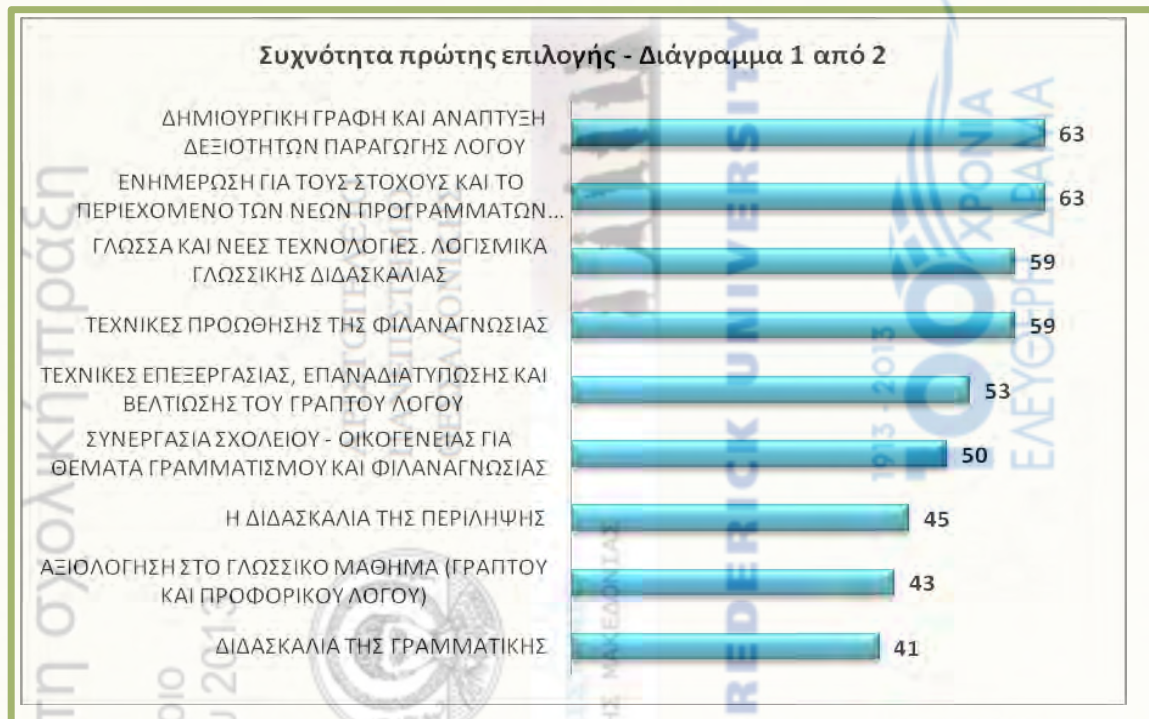
Πίνακας 12. Προτάσεις των εκπαιδευτικών για τη συνέχεια της επιμόρφωσής τους

Στην αντίστοιχη ερώτηση του ερωτηματολογίου να καταγράψουν διαβαθμισμένες τις προτιμήσεις τους για περαιτέρω επιμόρφωση σχετικά με θεματικές συναφείς με τη γλωσσική διδασκαλία, έχοντας ως κριτήριο τη σημαντικότητά τους και τη συμβολή τους στη βελτίωση των γενικότερων γνώσεων και των διδακτικών δεξιοτήτων των εκπαιδευτικών, οι απαντήσεις είχαν ως εξής (Πίνακας 12, 13). Τα διαγράμματα παρουσιάζουν τη συχνότητα εμφάνισης της κάθε περίπτωσης ως πρώτη επιλογή στη διαβάθμιση σημαντικότητας των παραγόντων:

Πίνακας 12. Επιμορφωτικές προτάσεις (2)

Πίνακας 12. Επιμορφωτικές προτάσεις (3)

Τέλος, προκειμένου να διερευνηθεί αν υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις των συμμετεχόντων στο ερωτηματολόγιο με βάση το φύλο και τα χρόνια προϋπηρεσίας

τους, πραγματοποιήθηκε ο στατιστικός έλεγχος ανεξαρτησίας X^2 όλων των μεταβλητών, από τον οποίο δεν προέκυψαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στις απαντήσεις των συμμετεχόντων. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει μια ομοιογενής σχετικά άποψη όλων των εκπαιδευτικών σχετικά με τις προτεραιότητες και τα σημαντικά θέματα της γλωσσικής διδασκαλίας και υπάρχει μια σαφής προτίμηση στην αξιοποίηση των λογοτεχνικών κειμένων για τη βελτίωση των γλωσσικών δεξιοτήτων των μαθητών.

5. Συμπεράσματα

Ένα γενικότερο συμπέρασμα που προέκυψε από το πρόγραμμα είναι ότι το ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών για τον κριτικό γραμματισμό είναι έντονο σε επαγγελματικό και προσωπικό επίπεδο. Η συμμετοχή τους, παρά τις αντιξοότητες (καιρικές συνθήκες, μεγάλη χρονική διάρκεια, αποστάσεις, κ.λπ.) υπήρξε ενθουσιώδης και ανελλιπής, ώστε να μην θεωρείται ότι έγινε προκειμένου να αποκτήσουν έναν τίτλο πιστοποίησης για τον προσωπικό τους φάκελο, αλλά στο πλαίσιο ενός ευρύτερου ενδιαφέροντος για την ανάπτυξη νέων προσεγγίσεων και μεθόδων διδασκαλίας. Είναι συνειδητή από μέρους τους η αναγκαιότητα λειτουργίας του προγράμματος και αξιολογούν ότι «η θεματολογία του είναι πραγματικά ενδιαφέρουσα, καλύπτει πολλά κενά της βασικής εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών και ενημερώνει για την πραγματοποίηση των επιχειρούμενων θεσμικών εκπαιδευτικών αλλαγών». Το μεγάλο ζητούμενο πάντα για τους εκπαιδευτικούς της πράξης είναι η διασύνδεση της θεωρίας με την καθημερινή πρακτική. Χρειάζονται πρακτικές υποδείξεις και συγκεκριμένες διδακτικές προτάσεις για τις πρώτες διδακτικές τους εφαρμογές.

Ορισμένα ευρήματα στη διατύπωση επιμορφωτικών αναγκών, όπως οι παρεμφερείς απαντήσεις που δίνουν οι εκπαιδευτικοί σε ανοιχτές και κλειστές ερωτήσεις σχετικά με τις προτεραιότητές τους, υποδηλώνουν μια παγιωμένη αντίληψη για τη διδασκαλία της γλώσσας που συγκλίνει προς τη διδασκαλία λογοτεχνικών, κυρίως, κειμένων και τοποθετεί σε χαμηλότερη αξιακή κλίμακα τα χρηστικά κείμενα.

Μολονότι το πρόγραμμα είχε διάρκεια 52 διδακτικές ώρες, από τις απαντήσεις και τις επιλογές των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν διαφαίνεται ότι δεν είναι ακόμα οι περισσότεροι σε θέση να εντάξουν τη διάσταση του κριτικού γραμματισμού στη διδασκαλία τους και επιθυμούν να έρθουν σε επαφή με περισσότερα συγκεκριμένα

παραδείγματα στο πλαίσιο μαθημάτων ή σχεδίων εργασίας που να απευθύνονται στη βαθμίδα τους ή να επιχειρήσουν εφαρμογές με συνεργασία κάποιου έμπειρου στην προσέγγιση αυτή.

Οι προσδοκίες των εκπαιδευτικών από τα επιμορφωτικά προγράμματα είναι υψηλές και η αξιολόγησή τους είναι απαιτητική. Εστιάζουν στην υψηλή ποιότητα και αποτελεσματικότητα, απαιτούν πρόγραμμα καλά οργανωμένο, εισηγήσεις ποιοτικές και ενδιαφέρουσες, καθώς και ενεργητική συμμετοχή.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η «κοινωνική» και διαπροσωπική διάσταση του προγράμματος ήταν εξαιρετικά θετική και ενθαρρυντική. Δημιουργήθηκαν προσωπικές σχέσεις, εκπαιδευτικές συνεργασίες και υπήρχε έντονο το στοιχείο της ομαδικής δράσης και επικοινωνίας.

Το γεγονός ότι συνυπήρχαν στην επιμόρφωση εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας (αλλά και της τριτοβάθμιας) εκπαίδευσης ταυτόχρονα ήταν αρχικά αξιοπερίεργο, αλλά στη συνέχεια κρίθηκε από την πλειονότητα ενδιαφέρον όσον αφορά την επικοινωνία και τη *«διαφορετική θέαση των επιστημονικών αντικειμένων αλλά και των διδακτικών πρακτικών»*. Παρόλα αυτά, από τις ανοιχτές απαντήσεις διαφαίνεται ότι από ένα σημαντικό ποσοστό (36,6%) εκφράζεται η επιθυμία για ξεχωριστή επιμόρφωση, ενώ για σε ποσοστό περίπου 9% των συμμετεχόντων (κυρίως της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) καταγράφεται έντονη η δυσαρέσκεια της συνύπαρξης όλων των εκπαιδευτικών, που πηγάζει από την *«παραδοσιακή»* κατάτμηση των βαθμίδων της εκπαίδευσης και των εκπαιδευτικών.

Τέλος, θεωρούμε ότι η κατάκτηση του βαθύτερου νοήματος του κριτικού γραμματισμού ως νέας παιδαγωγικής «φιλοσοφίας», που έχει ως επίκεντρο τον μαθητή και μας οδηγεί σε νέες διδακτικές προσεγγίσεις που απαιτούν την *«ανάγνωση»* των ποικίλων κειμένων πέρα και πίσω από τα γράμματα και τις λέξεις, και που τελικά εδραιώνουν στη συνείδηση των μαθητών τις δημοκρατικές αξίες, τις αρχές της ισονομίας μεταξύ των πολιτών, τον σεβασμό στο περιβάλλον και τον στόχο της αειφόρου ανάπτυξης, την ανθρώπινη αλληλεγγύη και την αποδοχή της διαφορετικότητας, απαιτεί μακροχρόνιες και ουσιαστικές επιμορφώσεις, με πολλά παραδείγματα και εφαρμογές και, κυρίως, με αλλαγή στάσεων και απόψεων των ίδιων των εκπαιδευτικών.

Αναφορικά με τα παραπάνω, το πρόγραμμα που υλοποιήσαμε θεωρούμε ότι έφερε τους εκπαιδευτικούς κάποια βήματα κοντύτερα σε αυτές τις προσεγγίσεις, αλλά απαιτείται και συνέχεια της επιμορφωτικής προσπάθειας μέσα από την οπτική της παρούσας αξιολόγησης του πρώτου κύκλου του Προγράμματος για τον Κριτικό Γραμματισμό.

Εισηγητές στο σεμινάριο ήταν (κατά σειρά παρουσίας):

Κωνσταντίνος Ντίνας, Καθηγητή Γλωσσολογίας της Ελληνικής Γλώσσας και Διδακτικής της του ΠΔΜ
Σωφρόνης Χατζησαββίδης, Καθηγητής Γλωσσολογίας και Διδακτικής της Ελληνικής Γλώσσας στο
Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ

Τριαντάφυλλος Κωτόπουλος, Επίκουρος καθηγητής Παιδικής Λογοτεχνίας του ΠΤΝ Φλώρινας
Αναστασία Στάμου, Επίκουρη καθηγήτρια Κοινωνιογλωσσολογίας και Κριτικής Ανάλυσης Λόγου του
ΠΤΝ Φλώρινας

Άννα Βακάλη, Φιλολόγος, υποψήφια Διδάκτορας,

Στέργιος Χαρισιάδης, ΜΑ Δημιουργικής Γραφής

Σταύρος Γρόσδος, Σχολικός Σύμβουλος Π.Ε. 5^{ης} Περιφέρειας Πέλλας

Κωνσταντία Βαϊρινού, Σχολική Σύμβουλος Προσχολικής Αγωγής 14^{ης} Εκπαιδευτικής Περιφέρειας

Όλγα Μούσιου Μυλωνά, Σχολική Σύμβουλος 1^{ης} Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Φλώρινας

Άννα Πολατίδου, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Φλώρινας

Κυριακή Αμαραντίδου, Δασκάλα Πρότυπου Πειραματικού Δημοτικού Σχολείου Φλώρινας, ΜΑ
Παιδαγωγικής

Βασιλική Αντωνογιάννη, Δασκάλα Πρότυπου Πειραματικού Δημοτικού Σχολείου Φλώρινας, ΜΑ
Παιδαγωγικής

Θεόδωρος Καρπιδής, Δημοσιογράφος, Διευθυντής Τηλεοπτικού Σταθμού FLASH

Βιβλιογραφία

Baynham, M. 2002. *Πρακτικές γραμματισμού*, μεταφρ. Μ. Αράπογλου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Cervetti, G., Pardales, M., & Damico, J. S. 2001. *A tale of differences: comparing the traditions, perspectives, and educational goals of critical reading and critical literacy*. ηλ. διεύθ. <http://www.readingonline.org>

Christie, F., & Martin, J. R. (Eds), 2007. *Language, knowledge and pedagogy: functional linguistic and sociological perspectives*. London: Continuum.

Ματσαγγούρας, Η. 2007. «Η πρόκληση του σχολικού εγγραμματισμού: το πρόβλημα, η σπουδαιότητα, η αντιμετώπιση». Πρακτικά Συνεδρίου: *Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση και οι προκλήσεις της εποχής μας*, Ιωάννινα: Σχολή Επιστημών της Αγωγής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 29-40.

Νέα Προγράμματα Σπουδών, Ψηφιακό Σχολείο, ηλ. διεύθ. <http://digitalschool.minedu.gov.gr>

Υ.Π.Δ.Β.Μ.Θ., ΓΓΔΒΜ, ΙΔΕΚΕ, 2010. *Εισαγωγή στην Εκπαίδευση Ενηλίκων*, Εκπαιδευτικό Υλικό για την Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών των ΣΔΕ, Π. Χατζηθεοχάρους, σε συνεργασία με Β.

Νικολοπούλου, Ελ. Γιοβάννη, Αθήνα, ανακτήθηκε 10-11-2013, από ηλ. διεύθ.:
www.pi.ac.cy/pi/files/epimorfosi/epimorfotiko_yliko/ekpaidefsi_enilikon/ekpaidevsi_enilikon_2010.doc

Χατζηλουκά - Μαυρή, Ειρήνη, 2009. «Από την επικοινωνιακή-κειμενοκεντρική προσέγγιση στην παιδαγωγική του κριτικού γραμματισμού (ή η διδασκαλία του γραπτού λόγου στο δημοτικό σχολείο σήμερα): Η περίπτωση της Κύπρου», Διεύθυνση Σχολείων Δημοτικής Εκπαίδευσης Κύπρου, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 126, 114-126

Χατζησαββίδης, Σ. 2007α. «Ο γλωσσικός γραμματισμός και η παιδαγωγική του γραμματισμού: θεωρητικές συνιστώσες και δεδομένα από τη διδακτική πράξη. *Πρακτικά (ηλεκτρονική μορφή) του 6ου Πανελληνίου Συνεδρίου της ΟΜΕΡ*, Πάτρα.

Χατζησαββίδης Σ.2007β. «Γραμματισμός και Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας στην Ελλάδα (2000-2006): αναζητώντας τους όρους και τα όρια ενός θεωρητικού πλαισίου», *Πρακτικά Απολογιστικού Συνεδρίου Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας Β' Φάσης*, Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, ΓΤΕΕ, ΙΔΕΚΕ.

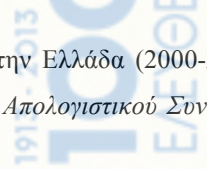
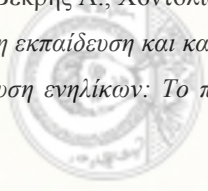
Χοντολίδου Ε. 2003. «Η έννοια του γραμματισμού στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας», *Προδιαγραφές Σπουδών για τα ΣΔΕ*, επιμ. Βεκρής Λ., Χοντολίδου Ε., Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, ΓΤΕΕ, ΙΔΕΚΕ.

Jarvis P. (2004) *Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση: Θεωρία και πράξη*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκος Α. (1999) *Εκπαίδευση ενηλίκων: Το πεδίο, οι αρχές μάθησης, οι συντελεστές*, τόμος Α', ΕΑΠ, Πάτρα.

Ο Κριτικός Γραμματισμός στην σχολική πράξη

Πανελλήνιο Συνέδριο
Δράμα: 1-3 Νοεμβρίου 2013

FRIBERG UNIVERSITY